

DIE ZACHTE, ZEURENDE PIJN VAN DE VRIJHEID

OVER HET OEUVRE VAN ABRAM DE SWAAN

Een halve eeuw geleden kwamen The Beatles naar Nederland. Voor de fans van dit Britse bandje was dat opwindend nieuws, maar veel ouderen keken bezorgd naar de uitzinnige taferelen waarmee de optredens gepaard gingen. Wat was er in hemelsnaam met de jeugd aan de hand? Waarom begonnen steeds meer jongeren zich af te zetten tegen de opvattingen en levensstijl van hun ouders? Politiek was het tumult nog niet, en jongeren probeerden zich vooral door hun haardracht, kleding en muzieksmaak van de oudere generaties te onderscheiden, maar waar zou dit eindigen? Schreeuwende en gillende massa's – daar had men twintig à dertig jaar eerder slechte ervaringen mee opgedaan. Het was best mogelijk dat deze jongeren zelf niets kwaads in de zin hadden, maar als ze zo verdierlijkt waren dat ze die harde, rare oerwoudmuziek mooi vonden, dan waren ze wel heel gemakkelijk te beïnvloeden. En zouden ze dan op een dag ook niet achter veel bedenkelijker types kunnen aanlopen?

Ook de 22-jarige student politieke wetenschappen en sociologie Abram de Swaan trok naar het Noord-Hollandse Blokker om de twee concerten van The Beatles bij te wonen. In *De Groene Amsterdammer* van 13 juni 1964 deed hij hiervan verslag. De populariteit van de Britse musici was volgens hem te danken aan het feit dat hun manager erin geslaagd was de groep “te presenteren als de goede keerzijde van het ‘jeugdprobleem’, als de vrolijke eerlijke jongens, die verdraaid goed weten dat een gulden een gulden is en dat je met zingen en dansen alleen er niet komt, dat het huwelijk de bestendiging der jeugdliefde is en dat je met schone nagels beter gitaar speelt dan met vuile.” Wie deze artiesten nog steeds beschouwde als “bedervers der jongelingschap” maakte zichzelf volstrekt belachelijk.

ROB HARTMANS

werd in 1959 geboren in Schagen. Werkt als zelfstandig historicus, journalist en vertaler. Publiceert regelmatig in *De Groene Amsterdammer* en *Historisch Nieuwsblad*. Van hem verschenen onder meer *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Ambo, 2012) en twee bundels over

intellectuelen en hun illusies: *Vaarwel dan!* (Aspekt, 2000) en *Grondsop en verwarring* (Aspekt, 2013). In 2014 verschijnt bij Ambo Freek. *De cultuurkritiek van een komiek* en hoopt hij te promoveren op een dissertatie over de eerste dertig jaar van het in 1877 opgerichte weekblad *De (Groene) Amsterdammer*.

Volgens De Swaan, wiens artikel de kop “Festival der onschuld” had, was de sfeer uitstekend. Hij citeerde een “jonge intellectueel” die zich bezorgd had afgevraagd wat er zou zijn gebeurd als John Lennon het publiek had gevraagd de boel kort en klein te slaan, om hem te antwoorden: “Dat zei John Lennon niet en het publiek weet dat hij het niet zou gaan zeggen. Daar kwamen ze niet voor. Misschien een andere keer bij een andere gelegenheid wel, maar hier niet.” Hoewel hier vermoedelijk harder werd geschreeuwd dan op de partijdagen in Neurenberg het geval was geweest, was dit een heel ander soort massa. “Zo op het oog hebben de teenagers spontaan een aantal problemen opgelost, waaraan de pedagogen met grote subsidie nog zitten te dokteren. Ze ondergaan de sensatie van saamhorigheid, kweken nieuwe manieren van samenzijn, ‘leven zich uit’, zoals ze het noemen.” Dit was een vriendelijke, creatieve massa jongeren, die zich op volkomen vreedzame wijze een plek verwierf in de samenleving, en de overheid zou er goed aan doen dit socialisatieproces te faciliteren.

In dit opmerkelijke artikel, dat blijk gaf van een uitstekend observatievermogen en trefzekere pen, sloeg de jeugdige socioloog echter op één punt de plank mis. De Swaan was zijn stuk namelijk begonnen met de opmerking dat het voorlopig wel bij deze opwinding rond de Beatles zou blijven, omdat het “zelfs onder de uiterst modegevoelige tieners [...] enige tijd kost om een fenomeen als dat van de Liverpoolse vier op te bouwen”. Twee maanden later traden in het Scheveningse Kurhaus de Rolling Stones op, die met hun “ongewassen plunje” en vuile nagels een heel wat minder positieve indruk achterlieten. Mick Jagger hoefde het publiek helemaal niet op te roepen de boel kort en klein te slaan, aangezien het dat geheel uit eigen beweging deed, zodat het

The Beatles in het Noord-Hollandse Blokker, 1964, Foto ANP.

optreden reeds na een kwartier werd afgebroken. Met de Beatles had de snel opkomende jeugdcultuur zelfs geen voorlopig eindpunt bereikt, maar had men slechts het begin gezien van een beweging die zich niet meer zo gemakkelijk liet controleren en beheersen, en die af en toe behoorlijk destructief kon zijn.

AU FOND POSITIEF

Toen Pieter van Os en ik in 2007 een jubileumnummer van *De Groene Amsterdammer* redigeerden waarin tal van opvallende stukken over kunst en cultuur uit dit weekblad werden herdrukt, en ook het verhaal over The Beatles werd opgenomen, vroeg de beeldredactie De Swaan een foto uit zijn eigen archief. Op het zeer fraaie kiekje uit 1968 dat hij stuurde, zag men de inmiddels zesentwintigjarige wetenschapper de Cubaanse leider Fidel Castro interviewen. De bebaarde held van veel linkse studenten uit die jaren staat met gebalde vuist stevig te oreren, terwijl een aandachtig luiserende De Swaan hem schuins aankijkt. In het interview dat hij vervolgens in het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk* publiceerde, tekende De Swaan de ferme uitspraken van de *lider máximo* geduldig op: “Binnen tien jaar zal Cuba zo ver gevorderd zijn met de veeteelt dat het Cubaanse koeien naar Nederland zal exporteren.” Hoewel De Swaan zich toen onmiskenbaar als “links” beschouwde, koesterde hij in

tegenstelling tot veel van zijn generatiegenoten geen kritiekloze bewondering voor de Cubaanse leider of andere revolutionaire helden. Ook het toen zeer in de mode zijnde marxisme was voor hem geen gesloten doctrine die een definitief antwoord op alle vragen en problemen kon leveren. Marx had goede vragen gesteld, waardevolle inzichten geformuleerd, maar dat gold voor zoveel denkers en wetenschappers.

De houding die De Swaan op die foto uit 1968 inneemt, en waarvan hij vier jaar eerder in Blokker ook blijkt had gegeven, zou men kunnen typeren als “grenzeloos nieuwsgierig”, wat terecht ook de titel was van het *liber amicorum* dat in 2007 verscheen bij zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam. De nieuwsgierigheid van De Swaan, die voor zijn essays in 2008 de hoogste Nederlandse literaire prijs (de P.C. Hooftprijs) kreeg, heeft zich nooit laten opsluiten binnen de omheining van één doctrine, één politieke stroming, één onderzoeksmethode, en zelfs niet binnen één wetenschappelijke discipline.

Naast die ongebreidelde nieuwsgierigheid is nog een karaktertrek zeer typerend voor De Swaan: zijn au fond positieve kijk op mensen. Niet dat hij een naïeve dwaas zou zijn die rozige illusies omtrent de menselijke natuur koestert, maar een schopenhaueriaanse pessimist is hij evenmin. Bovendien is hij als socioloog altijd op zoek geweest naar regelmaat, naar patronen in het gedrag van mensen en de ontwikkeling van samenlevingen. Hierdoor heeft hij vooral oog gehad voor wat mensen tot stand brengen, en voor wat hen op allerlei manieren kan binden. Dat bleek al uit zijn eerste boek, *Amerika in termijnen: een ademloos verslag uit de USA* (1967). Na zijn politicologische dissertatie, het sterk mathematische *Coalition Theories and Cabinet Formations: A Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments after 1918* (1973), kreeg hij een aanstelling bij de vakgroep sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij in 1977 hoogleraar sociologie werd.

Wie denkt dat De Swaan met de politicologie, sociologie en journalistiek wel voldoende werkterreinen had verkend, onderschat zijn tomeloze nieuwsgierigheid. Inmiddels had De Swaan de opleiding tot psychoanalytisch therapeut gevolgd en van 1973 tot 1984 had hij naast zijn universitaire baan ook nog een kleine psychotherapeutische praktijk. Begin jaren zeventig deed hij samen met anderen onderzoek naar de “medisch-psychologische verhoudingen” binnen een in kankerbestrijding gespecialiseerd ziekenhuis. De uitkomsten hiervan, waarbij onder meer werd gepleit voor betere psychologische begeleiding van kankerpatiënten, vielen niet in goede aarde bij de ziekenhuisdirectie, die publicatie van het rapport verbood. Samen met onder andere een sociologische studie naar de psychotherapeutische beroepsuitoefening vormde het onderzoek in het kankerziekenhuis een reeks voorstudies voor een veel grotere opgave die De Swaan zich had gesteld: een historisch-sociologische verklaring voor de opkomst van de verzorgingsstaat. Dit resulteerde in *In Care of the State; Health Care,*

Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era uit 1988 (vertaald als *Zorg en de staat*), waarin hij deze ontwikkeling analyseerde over een periode van maar liefst vijf eeuwen.

Hoewel De Swaan geldt als een vertegenwoordiger van de historische sociologie, die sterk beïnvloed is door het werk van de vooral onder Amsterdamse sociologen zeer bewonderde Norbert Elias, was zijn aanpak altijd veel breder. Naast vergelijkend historisch onderzoek tussen verschillende landen hanteerde hij ook modellen die gebaseerd waren op de *rational choice*-theorie. Vandaar dat in *In Care of the State* Eliaanse analyses worden gecombineerd met speltheoretische modellen. In de sociologie gelden die twee richtingen, de historische of figuratiesociologie en de *rational choice*-theorie, in feite als onverenigbaar, zodat sociologen bijna altijd voor één van beide benaderingen kiezen. In 2002 zei De Swaan in een interview hierover: “Deze tegenstelling is volgens mij achterhaald, en een flexibele vorm van de *rational choice*-theorie, waarbij je economische modellen toepast op andere sferen, kun je heel goed gebruiken in een historisch, vergelijkend verhaal. Het soepele, zachte vlees van het vergelijkend historisch betoog kan op die manier gedragen worden door het beendergestel van scherpe analyses die de *rational choice*-theorie mogelijk maakt. Je kunt veel scherpere vragen formuleren en hypotheses formuleren.”

In het hoofdstuk over het onderwijs in *In Care of the State* beschreef De Swaan hoe in sommige landen de opkomst van het basisonderwijs deels ook het karakter van een taalstrijd had. Terwijl de kerk doorgaans de streektaalen verdedigde, wilde de staat dat het onderwijs in de nationale taal werd gegeven. Om deze ontwikkeling te analyseren kwam De Swaan met een centrum-periferiemodel van talen dat hij samenvatte in een formule. Omdat de economische en politieke betekenis van talen hem fascineerde, en hij hierover bij historici en linguïsten weinig vond, besloot hij zich op dit onderzoek te richten. Door zich als buitenstaander op dit terrein te begeven was hij, nieuwsgierig als hij nu eenmaal is, in staat vragen te stellen die niet eerder gesteld waren. Bijvoorbeeld de vraag wat voor soort economisch goed een taal nu eigenlijk is, en welke verschillen in economische waarde er tussen de diverse talen bestaan. In 2002 publiceerde hij hierover *The World Language System: A Political Sociology and Political Economy of Language* (vertaald als *Woorden van de wereld. Het wereldtalenstelsel*). Dit boek past heel goed in zijn grote belangstelling voor de mondialisering en het kosmopolitisme, zoals die onder meer tot uiting kwam in zijn essaybundel *Het lied van de kosmopoliet* (1987).

Dat De Swaan niets op heeft met gemakzuchtig cynisme en modieuze negativiteit bleek uit zijn in 1985 verschenen pamflet *De Olympische hoogte*, waarin hij Amsterdams kandidatuur voor het organiseren van de Olympische Spelen van 1992 steunde. Terwijl veel intellectuelen badinerend schreven over een dergelijk geldverslindend prestige-project, hield De Swaan een hartstochtelijk pleidooi voor de Spelen, die niet

Een kamp voor Rwandezen die vluchtten voor de genocide van 1994, Foto Reuters.

alleen geld in het laatje zouden brengen maar ook een positieve uitwerking konden hebben op de gehele Nederlandse cultuur en samenleving, waar de zwaartekracht soms sterker leek dan elders en grote ambities per definitie verdacht waren.

TEGENDRAADSE STANDPUNTEN

Al met al lag in De Swaans werk dus heel lang de nadruk op de positieve rol van overheden, die een centrale rol speelden bij de opbouw van de verzorgingsstaat of bij stimulerende projecten als de Olympische Spelen. Na de millenniumwisseling leek zich in zijn belangstelling echter een kentering af te tekenen. In 2003 hield hij de jaarlijkse Huizinga-lezing met als titel *Moord en de staat* en vier jaar later volgde de bundel *Bakens in niemandsland* (2007), waarin hij in de hem zo kenmerkende nuchtere en lucide stijl schreef over onder andere de genocide in Rwanda, de uiterst gewelddadige rol die de staat in de twintigste eeuw heeft gespeeld en de problemen in het Midden-Oosten. Hierbij had hij een scherp oog voor allerlei groepsprocessen en nam hij soms tegendraadse standpunten in. Zo is volgens hem het islamitisch radicalisme voor een deel een bevrijdingstrijd tegen de autoritaire marionettenregimes in de Arabische wereld die zich verrijken met steun van de Verenigde Staten.

Begin 2014 verscheen *The Killing Compartments. On Genocidal Regimes and their*

Perpetrators (vertaald als *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders*), waarin hij de thematiek van de essaybundel uit 2007 systematisch uitwerkt. Hij concentreert zich in dit boek op een kleine twintig gevallen van massale uitroeiing die in de twintigste eeuw hebben plaatsgevonden. Van de uitroeiing van de Herero's door de Duitsers in het huidige Namibië, het Japanse optreden in China in de jaren dertig en veertig, en de Holocaust, tot en met de massamoord op Bosnische moslims en de genocide op de Tutsi's in Rwanda. Centraal staat de vraag: hoe zijn dergelijke massale bloedbaden mogelijk? En omdat is aangetoond dat onder *genocidairs* het percentage psychopaten niet significant afwijkt van dat onder de mensheid in zijn geheel, gaat het dus vooral om de vraag: onder welke omstandigheden zijn mensen in staat en bereid om medemensen op grote schaal de dood in te jagen?

De Swaans antwoord bestaat uit het begrip “compartimentalisering”. Op basis van bestaande maatschappelijke scheidslijnen en vooroordelen verdelen genocidale regimes, met behulp van processen van identificatie en desidentificatie, de samenleving in verschillende compartimenten. Tussen potentiële daders en potentiële slachtoffers lijkt op den duur geen enkele overeenkomst meer te zijn. Vervolgens wordt de slachtoffergroep ook fysiek zoveel mogelijk gescheiden van de rest van de bevolking, zodat een “compartiment van vernietiging” ontstaat waarbinnen de dadergroep min of meer ongestoord zijn gang kan gaan. Het is echter niet alleen de maatschappij als geheel die gecompartmentaliseerd wordt, een soortgelijk proces speelt zich af in het hoofd van de genocidair, die een deel van zijn persoonlijkheid afschermt van de gruwelen die hij om zich heen ziet en zelf pleegt. In genocidale omstandigheden blijken veel mensen in staat hun empathie en geweten effectief uit te schakelen.

Hoewel in vroege studies over de Holocaust, zoals Raul Hilbergs *The Destruction of the European Jews* (waarvan de eerste versie in 1961 verscheen) en Jacques Pressers *Ondergang* (1965), al volop aandacht was voor processen van systematische uitsluiting, vervolging en vernietiging, is de verdienste van *Compartimenten van vernietiging* dat hier getracht wordt patronen te ontdekken die ook kenmerkend zijn voor andere, op het eerste gezicht onvergelijkbare massamoorden. Bovendien richt De Swaan zich niet zozeer op de motieven en het beleid van de genocidale regimes, maar meer op de individuele daders, die op zeker moment voor zichzelf moeten beslissen of ze meedoen aan de gruwelen of een poging wagen zich hieraan te onttrekken.

De afgelopen halve eeuw heeft de gedachte veld gewonnen dat onder extreme omstandigheden de overgrote meerderheid van de mensen bereid is op bevel andere mensen te martelen of te vermoorden. Daders zouden mensen zijn “zoals u en ik”. Deels komt deze opvatting voort uit het roemruchte boek dat Hannah Arendt schreef over het proces tegen Adolf Eichmann, die volgens haar de verpersoonlijking van “de banaliteit van het kwaad” was. Terecht laat De Swaan, overigens zeker niet als eerste,

geen spaan heel van Arendts bewering dat Eichmann een onbetekenend, banaal ambte-naartje was dat gedachteloos bevelen uitvoerde. Inmiddels is immers overtuigend aan-getoond dat dit nu precies was wat Eichmann zijn Israëlische rechters wilde doen gelo-ven, en dat hij in werkelijkheid een bijzonder fanatieke antisemiet was, die in zijn streven de Joden uit te roeien zelfs bereid was bevelen van superieuren te negeren. De Swaan kenschetst Arendts “theorie” dan ook als “de grootste bêtise in het kleine maar breed geciteerde repertoire van clichés over de Holocaust en over genocide in het algemeen”.

Ook zet hij kanttekeningen bij een van de overige clichés uit datzelfde repertoire, namelijk het beroemde experiment van de psycholoog Stanley Milgram, waaruit zou blijken dat twee derde van de proefpersonen bereid was iemand die tijdens een test ver-keerde antwoorden gaf dodelijke elektrische schokken toe te dienen. Volgens De Swaan is altijd onder het tapijt geveegd dat dit betekende dat een derde weigerde, ter-wijl het bovendien volstrekt ongeloofwaardig is om te denken dat deze proefpersonen niet doorhadden dat ze niet echt mensen om zeep hielpen. Hiernaast keert hij zich fel tegen de these van collega-socioloog Zygmunt Bauman, die in *Modernity and the Holo-caust* (1989) stelde dat de massamoord op de Europese Joden een “typisch modern ver-schijnsel” was dat niet te begrijpen was “zonder de context of de culturele tendensen en technische verworvenheden van de moderniteit”. Volgens De Swaan bevat Bau-mans boek “te weinig onderzoek en te veel theorie”, en slaagt de auteur er niet in een oorzakelijk verband aan te tonen tussen moderniteit en genocide. Bovendien overdreef Bauman het “rationele”, “industriële” karakter van de Holocaust.

SITUATIE, NIET DISPOSITIE

Wat bovenstaande opvattingen volgens De Swaan gemeen hebben, is dat ze alle-maal zijn terug te voeren op één “bezweringsformule”: “situatie, niet dispositie”. Het zijn de omstandigheden die mensen tot beulen maken, niet individuele per-soonlijke kenmerken. Volgens hem zijn deze twee begrippen echter geen tegen-polen: “Disposities krijgen vorm in situaties over verloop van tijd, dus in sociale pro-cessen.” Door veranderende omstandigheden, en door allerlei vormen van “compar-timentalisering”, zijn op zeker moment grote groepen mensen bereid hun geweten en empathie aan de kapstok te hangen en op grote schaal en soms gedurende langere tijd andere mensen te vermoorden, doorgaans op uiterst vernederende en wrede wijze. Waar hij echter niet aan wil, is dat in extreme situaties nagenoeg iedereen, dus ook “u en ik”, tot dergelijke gruwelen in staat is: “Ik betwijfel ten zeerste of ik, of de meesten van mijn lezers, als we naar een executieplaats gebracht zouden worden, als automaten mensen meteen waren gaan doodslaan, doodsteken, doodschieten en ver-gassen, bij duizenden, wekenlang, maandenlang. Er zou meer voor nodig zijn om beulen van ons te maken.”

Terecht heeft Chris van der Heijden in een recensie in *De Groene Amsterdammer* erop gewezen dat “een spontane sprong van de Nederlandse kachel naar de ijskoude massa-executieplaats [...] geen reële optie [is]”. Volgens hem gaat het om de vraag hoe snel zo’n compartimentaliseringproces zich kan voltrekken – hoeveel tijd is er voor nodig om van een beschaafde, hoogopgeleide burger in een democratische en vreedzame samenleving een soort Rode Khmer of bloeddorstige Hutu te maken? De Swaan suggereert dat een dergelijk proces betrekkelijk veel tijd kost, en dat het dus te simplistisch is om te zeggen dat “u en ik”, onder dramatisch gewijzigde omstandigheden, vrij gemakkelijk kunnen veranderen in genocidairs. Met Van der Heijden betwijfel ik echter dat onze “beschavingslaag” heel dik is, en dat het echt jaren zou kosten om “u en ik” over te halen tot gruweldaden.

In *NRC Handelsblad* van 24 april 2014 beschrijft Arnon Grunberg een reis met Artsen zonder Grenzen langs de vluchtelingenkampen van Congo, waar grote aantallen ondervoede mensen bijeen zijn gedreven en de hulpverleners voortdurend moeten opletten dat hun bezittingen niet gestolen worden. “Oog in oog met dit lijden begrijp ik de SS’ers in het concentratiekamp beter dan ooit. Met de ondermens kun je je niet identificeren. Hij stinkt, hij is lethargisch, hij weet niet wat solidariteit is, hij lijkt nauwelijks meer op een mens. Vernietiging is misschien het ware medelijden.” Hoewel de laatste opmerking wellicht typerend is voor Grunberg, die vrijwel altijd lijkt te moeten provoceren, is zijn schets van de situatie behoorlijk treffend. Stel dat “u en ik”, en Abram de Swaan, in een dergelijke omgeving belast zouden zijn met de bewaking van dit soort vluchtelingen, en er geen enkel uitzicht was dat we op afzienbare termijn terug konden naar het comfortabele West-Europa, terwijl de situatie in het kamp steeds verder verslechtert, de vluchtelingen steeds zieker, wanhopiger en gevaarlijker worden – hoe lang zou het dan duren voordat we ons geweten en onze empathie opborgen in een klein, af te sluiten compartimentje binnenin onze persoonlijkheid? Misschien zullen we niet onmiddellijk, en zeker niet gretig, aan het moorden slaan, maar zullen we bijvoorbeeld na een jaar, of twee, nog dezelfde beschaafde, verlichte en welmenende kosmopolieten zijn waarvoor wij ons graag houden? Of zullen we toch in zekere mate op SS’ers zijn gaan lijken? Ik zou dolgraag De Swaan gelijk geven, maar weet niet honderd procent zeker of dat wel terecht is.

LEVEN MET TWIJFEL

Het is misschien flauw om te herinneren aan De Swaans positieve verhaal over het onschuldige optreden van de Beatles, en erop te wijzen dat het destructieve Stonesconcert aan zijn aandacht ontsnapte, maar op de een of andere manier lijkt het wel alsof deze buitengewoon nieuwsgierige wetenschapper zich toch meer op zijn gemak voelt als hij positieve, constructieve ontwikkelingen kan analyseren, als hij zich

verdiept in dat wat Norbert Elias “het civilisatieproces” noemde. Hoewel De Swaan nooit exclusief heeft gekozen voor één wetenschappelijke methode of één ideologie, is hij geen postmodernistische relativist die de ondergang van de “grote verhalen” beschouwt als onverdeelde zegen. Hierdoor zijn immers veel mensen onzeker geworden, en in zijn slotessay uit *Bakens in niemandsland*, “Het nationale slechte humeur”, beschrijft hij hoe in verwarrende en sombere tijden die onzekerheid gemakkelijk om kan slaan in chagrijn. Op de vraag of daar iets aan te doen is, geeft De Swaan geen eenduidig antwoord, omdat dit immers in hoge mate een kwestie van levensbeschouwing is. En omdat veel mensen geen duidelijke levensbeschouwing meer hebben, komt De Swaan met een advies dat heel typerend is voor de nuchtere, licht ironische en vooral intens nieuwsgierige wijze waarop hij tegen de wereld aankijkt: “Probeer het dan maar met wat gevoel, gezond verstand, een opgeruimd humeur en met behulp van de zinnige mensen om je heen. Die zekerheid, die komt nooit meer terug. Leer dus maar leven met de twijfel, die zachte, zeurende pijn van de vrijheid.”

De Swaan kan dat, leven met twijfel, met vragen, met vrijheid. Maar misschien overschat hij toch wel enigszins in welke mate dat voor veel andere mensen geldt. De Swaan zal zich niet snel laten opsluiten in een of ander compartiment, wat alleen al blijkt uit zijn bijzonder veelzijdige wetenschappelijke oeuvre, maar tegelijk is hij wel ruim een halve eeuw een uiterst succesvol academicus geweest in een van de meest vrije en welvarende landen ter wereld. Wellicht heeft deze “situatie” zijn “dispositie”, en tevens zijn zelfbeeld, inderdaad tot op zekere hoogte beïnvloed.
